

Utópia látképei Londonból és Kolozsvárról

Maczelka Csaba: *A kora újkori angol utópiák magyar története.*
Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2019, 315 oldal.

Az utópia klasszikusai természetesen régóta ismertek a magyar irodalomban és bölcsészettudományokban; a műfaj magyar vonatkozásai kutatásának is jelentős, messzire visszanyúló előzményei, eredményei vannak. Ennek ellenére nem volt olyan átfogó, nagyobb lélegzetű monografikus feldolgozása az utópia műfajának és világszemléletének magyar nyelven, amely számot vetett volna a kutatás legfrissebb nemzetközi trendjeivel, ugyanakkor feladatának tekintette volna, hogy az utópiairodalomnak a magyar vonatkozásait is áttekintse. A magyar vonatkozások kutatásába beleértendő egyrészt a hagyományos recepciótörténet úgyszólván kötelező körei: a fordítás- és kiadástörténet, az utópiairodalom magyar könyvtárakban fellelhető darabjainak possessor-bejegyzései és margináliái, a magyar szerzők által megtett azon hivatkozások és idézetek áttekintése, amelyek valamiképpen utalnak az utópiairodalom klasszikus darabjaira. Másrészt ide tartoznak a kora újkor magyar szerzőinek azok a megnyilatkozásai is, amelyekből nem csupán olyanféle filológiai következtetéseket lehet levonni, hogy az illető pusztán *ismerte* a klasszikus utópiairodalom valamely darabját, hanem az is kiderül belőlük, hogy valamiképpen kapcsolódott a klasszikus utópiák szerzőinek gondolatvilágához, és ezen a téren megfogalmazta a maga hozzájárulását, noha nem minden esetben tette nyilvánvalóvá, hogy konkrétan mely szövegekre támaszkodott.

A kora újkor magyar szerzőinek kapcsolódását föltárni a klasszikus utópiairodalomhoz több tekintetben is módszertani kihívást jelent. Elég itt ezt egyetlen esettel példázni a korszak kutatásának filológiai rejtelmeiben talán kevésbé járatos olvasó számára. „A *Vitéz hadnagy* végére illesztett epigramma (»Béfed ez a kék ég, ha nem fed koporsó...«) közvetlen forrása [...] a Morus Tamás által átírozott Lucanus-idézet (»Coelo tegitur, qui non habet urnam...«) – utal a korszak ismert kutatója Zrínyi Miklós emblematikus versének közvetlen kapcsolatára Morus

A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézetének (Budapest) tudományos főmunkatársa. E-mail: mester.bela@btk.mta.hu

Utópiájának szövegével.¹ A hivatkozott hely már Morusnál is vendégszöveg, saját humanista olvasóközönsége számára magától értetődő antik utalás, ezt emeli át Zrínyi saját művének összefüggérendszerébe, a mai értelmezőnek pedig rekonstruálnia kell mindhárom mű szövegkörnyezetét és saját összefüggérendszerét, hogy végül megérthesse a szövegösszefüggéseket is. A példa a korszak és a téma kutatásában nem számít különlegesnek, sőt, inkább az egyszerűbbek közül való.

Maczelka Csaba monográfiájának írása során tökéletesen tisztában volt a nemzetközi és a magyar utópiakutatás helyzetével, és tudatosan számot is vetett vele, amikor feladatul tűzte ki maga elé, hogy nem csupán a klasszikus angol utópiairodalom történetét gondolja újra, jelentősen bővítve azt kevésbé ismert szövegek saját kutatáson alapuló elemzésével, hanem mindezt folyamatosan kiegészíti a magyar vonatkozásokkal, beleértve ebbe mind az utópiák kora újkori magyar hatástörténetét, mind a modern kiadástörténetet és kutatástörténetet. Természetesen magának a klasszikus angol utópiairodalomnak a bármilyen értelemben teljességre törekvő áttekintése is reménytelen kutatási terv lenne, legalábbis egyszerűs vállalkozásként; különösen, ha az adattömeg pusztá lexikonyszerű összehordása mellett fenntartjuk az igényt, hogy tendenciákat, összefüggéseket és magyarázati sémákat is fölmutassunk. A monográfia szerzője, miután tárgyalja a szűkebb értelemben vett utópia-irodalom előzményeit, kitér a megkerülhetetlen klasszikus munkákra, majd jó szemmel választja ki az utópiairodalom későbbi, kevésbé ismert szövegtengeréből az anyag meggyőző ismerete alapján a szintén általa elvégzett tipizálást követően az egyes szövegtípusok valóban jellegzetes és fontos *reprezentatív műveit*. (Ezekben a fejezetekben, a sokszor még mindig nehezen hozzáférhető források elemzése során válik világossá a szerző filológiai szövegfeltáró munkájának jelentősége.) Emellett a szem elől soha nem tévesztett magyar recepciótörténet sem csupán a szokásos újabb adalékokat szolgáltatja, kiegészítve az eddig tudottakat néhány eddig nem ismert említéssel, possessori bejegyzéssel és hasonlókkal. Maczelka magyar recepciótörténeti fejezetei (ezek rendre az egy-egy korszakot tárgyaló fő fejezetek záró alfejezetei) gyakran új kontextusba állítják a jól ismert kora újkori magyar klasszikusok értelmezését, vagy eddig kevésbé ismert szerzők jelentőségét világítják meg.

A szerző könyvének bevezetőjében előrebocsájtja a nemzetközi utópiakutatás legújabb eredményeinek hasznosítható módszertani következményeit. Mindenekelőtt jelentős újabb szövegtömeg vált hozzáférhetővé

1 Bene Sándor: A sztoikus Zrínyi. In Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina (szerk.): *MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*. Kosuth, Budapest, 2016, 69–86; az idézet helye: 78.

és kutathatóvá az utóbbi időben, ezen belül fölértékelődött a kevésbé ismert szerzők műveinek a kutatása és az ezek alapján körvonalazható trendek leírása. Emellett nyitottá vált a kutatás a műfaj antik és középkori előzményeire és az angol regényirodalom kezdeteibe (Swift, Defoe) torkolló utóéletére. Fölhívja a figyelmet a kora újkori angol irodalom latin–angol kétnyelvűségének a jelentőségére (ez a szempont szerencsésen párhuzamba állítható ugyanezen korszak magyar irodalmának hasonló kétnyelvűségével, amelynek jelentőségét szintén nem mindig tárgyalta irodalomtörténetünk súlyának megfelelően). Az irodalomtörténet szempontjából a középponti kérdés az utópia és az éppen megszülető regény műfajai közötti különbség és kapcsolat; ennek a szerző is kellő jelentőséget tulajdonít, ám a téma tárgyalása során túllép a tisztán műfajtörténeti problematikán, amit már az elején tudatosan vállal is. Végeredményként a láthatóan irodalomtudományi háttérű szerző tágabb értelemben vett esztétikumban hajló munkáját vehetjük kezünkbe, amelynek tartalma méltán tarthat számot egy filozófiai folyóirat szemlervatának érdeklődésére is. Először áttekinti a kutatástörténetet, tanulságos módon kitérve arra, hogy a téma angol nyelvű irodalmából mikor mi juthatott át fordításban a magyar cenzurális és kulturális szűrőkön. A kutatástörténeti áttekintés érdekességként említi a téma tudományos feldolgozásának ma ismert kezdeteként egy, a tizenharmadik század elejéről fennmaradt disputációt,² röviden ismertetve tartalmát is arra vonatkozó tanúságképpen, hogy ebben az időben mi és mennyiben más számított a témába vágó műnek az akkori tudományos közösségen belül, mint a mai kutatások közvetlen előzményét képező időkben. A valóban érdekes szöveg értelmezéséhez érdemes még megjegyezni, hogy az összefoglalásszerű tárgyalás – mindössze 32 oldalas füzetéről van szó, borítólappal és függelékkel együtt – nem jelenti a téma lebecsülését. Éppen ellenkezőleg; a pusztán tény, hogy egyetemi disputáció témája lehetett az utópikus irodalom, a műfaj komolyan vételéről, az akadémiai szférába való beemeléséről tanúskodik. A terjedelem a kötött, az egyetemi eljárásrendnek megfelelő műfajon múlik; disputációs füzetek ritkán hosszabbak ennél. Az értekezés szövege a disputáción elnöklő professzor (Georg Pasch) műve, a disputáló (tulajdonképpen: vizsgázó) hallgató (Heinrich von Ahlenfeldt) feladata, hogy számot adjon róla: olyan szinten sajátította el a professzorától tanult téziseket, hogy tisztában van a témával kapcsolatban szokásosan felmerülő kérdésekkel, ellenérvekkel, és válasza is van ezekre. Ebben a műfajban a disputáló saját hozzájárulása professzora értekezéséhez a füzet végén, az értekezés szövegétől világosan elválasztott függelékként közölt *korolláriumokban* fogalmazódhat meg,

2 Georgio Paschio præsides; Henricus ab Ahlenfeldt publice defendet: *Disputatio philosophica de Fictis Republicis*. Barthold Reuther, Kiel, 1704.

ahol bizonyos mértékig saját szempontjai szerint emelheti ki, hogy szerinte mik voltak a legfontosabb tézisek. A disputáció ebből a szempontból is tanulságos. Ahlenfeldt korolláriumai ugyanis arról tanúskodnak, hogy a tárgyalt utópikus munkákat minden fenntartás nélkül filozófiai művekként értelmezi. Logikai, metafizikai, természetfilozófiai, morálfilozófiai és mai szóval politikafilozófiai tanulságokról beszél, többek között olyan, valóban alapvető, egyszerre morálfilozófiai és politikafilozófiai kérdéseket kiemelve, mint azt, hogy hogyan lehet valaki jó polgár (*bonus civis*) anélkül, hogy egyszermind jó ember (*vir bonus*) is lenne. A kérdést már Arisztotelész is fölvetette – talán nem véletlen, hogy Ahlenfeldt ezt követő megjegyzése közvetlenül utal Arisztotelész politikafilozófiájára –, ám éppen a disputáció korában kerül a politikai közösségről való gondolkodás középpontjába, Bernard Mandeville-től egészen a racionális ördögök kanti köztársaságáig meghúzható impozáns ívet képezve. (A kieli disputa idejére már megjelentek *A méhek meséje* első, akkori formájukban még nagy visszhangot ki nem váltó kiadásai, ezeket azonban aligha ismerték német egyetemi körökben.) A könyv szerzője megemlíti a disputa kutatatlan voltát. A szövegnek valóban csekély a szakirodalmi feldolgozottsága, de valami kevés azért mégis létezik, ha nem is az utópiakutatások szellemi centrumaiban.³

A kötet első nagy történeti fejezete az utópiairodalom középkori előzményeivel foglalkozik, amelyek korábban a háttérben maradtak az ismertebb antik források mögött mind a szakirodalomban, mind maguknak a szerzőknek a humanista önértelmezésében. Maczelka itt More angol irodalmi előzményeit emeli ki, a szatirikus felhangú szerzetesi proto-utópiára (*The Land of Cockayne*), illetve a zarándok-irodalom csodás utazásokról szóló elbeszéléseinek a jelentőségére összpontosítva (John Mandeville *Itinerary*). Az ezen a téren nem igazán remélt magyar párhuzamot itt annak a megmutatása nyújtja, hogy a *cigányok templomának* a magyar közegben ismert toposza nem más, mint Mandeville-parafrázis. (A cigányok templomának játékos-ironikus utópiájában az elképzelt templomnak hatalmas oldalszalonná alakítja a kapuit, amelyeken kolbászkarika a fogantyú.)

A műfaji előzmények fölvázolása után a második nagy fejezet nem meglepő módon magáról Thomas More *Utópiájáról* szól. Újszerű a szerzőnek a szöveg bonyolult, kiadásról kiadásra változó paratextusairól,

3 Lásd Wolfgang Biesterfeld: Ein Früher Beitrag zu Begriff und Geschichte der Utopie. Heinrich von Ahlenfeldts Disputatio Philosophica de Fictis Rebuspublicis. *Archiv für Begriffsgeschichte*, 1972 (16):28–47. Átfogóbb munkák az utópia tárgyában ugyanettől a szerzőtől: Wolfgang Biesterfeld: *Die literarische Utopie*. Metzler, Stuttgart, 1974, 2. bőv. kiad. 1982; Wolfgang Biesterfeld: *Aufklärung und Utopie. Gesammelte Aufsätze und Vorträge zur Literaturgeschichte*. Verlag Dr. Kovač, Hamburg, 1993, 2. kiad. 1996.

(nyomtatott) széljegyzeteiről, térképmellékletéről, az utópiabeliek írásának ábécéjét közlő táblázatáról és egyéb függelékeiről, azok szerepéről megfogalmazott elemzése. Ezek a mai szemmel mellékesnek látszó és a nemzeti nyelvű fordításokból, így különösen a magyarból rendre kiszoruló szövegek jól illeszkednek a humanista elitkultúra intertextuális utalásainak a rendszerébe, ugyanakkor reflexiók is a nyomtatás jelentette kommunikációs tér szerkezetére. A mű magyar recepciójáról szóló fejezetben a mű kiadásainak itthoni elterjedéséről szóló áttekintés és Szenci Molnár Albert szerepének ismertetése mellett felhívja az olvasó figyelmét, hogy Jacobus Palaeologus *Tizenkét napi keresztény tanítás* című dialógusában a Kolozsvárra érkező azték nemes övéi vallásának leírása során a More *Utópiájában* leírtakra támaszkodik (125). Maczelka főként Balázs Mihály korábbi kutatásainak eredményeire támaszkodva fogalmazza meg, hogy Palaeologus másik írásában, a *Skolasztikus hitvitában* radikálisan átértelmezi az általa láthatóan jól ismert utópikus irodalmat. Nála nem a felfedező számol be az új világról, hanem a felfedezések kárvallottja, egy azték nemes, és az utópikus vallási béke szigete sem a tengeren túl található, hanem éppen a párbeszéd helyszínén, az unitárius Kolozsváron.

A következő két nagy fejezet kevésbé ismert, ám az angol irodalom és identitás megformálásában jelentős szerzőkkel foglalkozik. A tárgyalt írók művei közül némelyiknek (Joseph Hall, Thomas Nicholls) van ugyan modern kiadása, vagy legalább jól gondozott adatbázisokban hozzáférhető, azonban gyakran maga a szöveg modern közléte emeli ki, hogy elfeledett szövegek újrafelfedezéséről van szó. Más esetekben (Thomas Lupton, Philipp Stabbes) a monográfia szerzője emeli ki a művet a modern kiadással nem rendelkező, a szakirodalomban kevésbé hivatkozott munkák sorából a könyvében bemutatott trendeket reprezentáló szövegekként. Ezekben a fejezetekben a szerző áttekinti azt a folyamatot, melynek során egyre hangsúlyosabb lesz a szerzői, narrátori én megformálása, melyben a protestáns elhivatottság (*calling*) eszméje ötvöződik a zarándok középkorból megöröklött, ám nagymértékben átértelmezett alakjával. Az új korszak zarándok figurája, az utazó, felfedező azért kél útra, hogy *lássa a mindenható műveit a világban*, tapasztalatai között pedig mind hangsúlyosabbak lesznek a puritán mércével megítélt és leírt erkölcsi viszonyok a megfigyelt fiktív világban. Szemlélatomást megszaporodnak a nemek közötti viszonyokra, viselkedésre és nemi sztereotípiákra vonatkozó leírások, esetenként olyan, irodalmi témaként korábban ismeretlen jelenségeket állítva a középpontba, mint a hermafroditák vagy a transzvesztiták. (Ismert tény, amelyre a szerző is felhívja a figyelmet, hogy a korabeli színházi élet felfokozta a hasonló témák iránti érdeklődést. Előbb a női szerepet játszó férfi színészek álltak a figyelem központjában,

majd egy későbbi korszakban azok az első színésznők, akikről még külön bizonygatni kellett, hogy a szerepet valóban nő játssza.)

Ezt követően jutunk el Baconig. A szerző az *Új Atlantisz*ról szólván főként a természetfilozófia és fikció viszonyát emeli ki Bacon gondolkodásában, amelyet az angol filozófus komoly elméleti reflexiókkal is illett; ennek kapcsán fölveti a platóni *müthoi* és a baconi *fable* szerepének a párhuzamát is. Bacon után a forradalomig elburjánzik az utópia műfaja az angol közbeszédben, és egyre inkább közvetlenül politikai jellegűvé válik egészen addig menően, hogy a forradalom előtti pillanatokban már egy, a parlamentnek benyújtani szánt konkrét javaslatot is az utópia műfajában, fiktív keretbe foglalva fogalmaznak meg. Ebben a csoportban, talán éppen viszonylagos ismertsége okán, csupán rövid említés jut Harrington *Oceaniájának*, amely pedig alkalmat nyújthatna a korabeli természetfilozófia és politikafilozófia kapcsolatának a bemutatására.⁴

Harrington munkájának magyar hatástörténetét is ki lehet mutatni valamelyest. A magyar Kant-vitát kiobbantó (latin nyelvű) vitairat így hivatkozva az angol szerzőt: „[...] épp ahogy nem téved az, aki Platónnal és Harringtonnal együtt a tökéletes államot, a sztoikusokkal a tökéletes bölcsét ragadja meg, úgy a matematikus, amikor a testek legtökéletesebb alakzatait ragadja meg, egyáltalán nem hamis fogalmakat ragad meg.”⁵ Rozgonyi megfogalmazásából kitűnik, hogy minden megszorítás nélkül filozófiai műként értelmezi Harrington utópiáját, amennyiben elmefilozófiai összefüggésben az ideáltipikus fogalmak megalkotásának Platónnal és a sztoikusokkal egyenrangú példajaként idézi. Párhuzamba állítható Rozgonyi munkájának egy másik utalása is a Maczelkánál külön fejezetben tárgyalt angol Hold-irodalomnak (212–227) azokkal a szöveghelyeivel, amelyek az érzéki tapasztalat értelmezési sémáinak a kérdésével foglalkoznak a Holdon hiányzó földi érzékelési analógiák ecsetelésével. Rozgonyi ellenkező szemlélettel közelít a problémához; számára a „csillagok közül jött ember” hipotetikus alakjának a földi dolgok érzékelésében nyert első tapasztalatai válnak ismeretelméleti példává.⁶

4 Ilyen természetű megközelítés például magyar nyelven a következő: Szántó Veronika: Harvey, Harrington és a politikai test vérkeringése. *Világosság*, 2009 (50):4, 49–60.

5 Rozgonyi József: *Dubia de Initiis Transcendentalis Idealismi Kantiani / A kanti transzcendentális idealizmus alapvető tételeivel kapcsolatos kételyek*. Fordította Guba Ágoston; a jegyzeteket összeállította Guba Ágoston – Mester Béla; az eredetivel egybevetette Kondákor Szabolcs; a latin szöveg sajtó alá rendezésében részt vett Gángó Gábor. Gondolat Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet, Budapest, 2017, 76.

6 Uo. 140–141.

A monográfia szerzője a magyar hatástörténet vonatkozásában Zrínyi Miklóst emeli ki, aki minden bizonnyal ismerte és felhasználta Baconnak a fikció és a mitológia gondolkodásbeli szerepére vonatkozó nézeteit. Jó példa ez a recepciótörténet művelésének módszertani buktatóira: nem föltétlenül csak azt kell néznünk, hogy vajon Zrínyi könyvtárában megvolt-e az *Új Atlantisz*, illetve, hogy idéz-e valahol belőle, hanem életműve egészében kell nézni Bacon teljes életművének esetleges hatásait.

A restauráció korában megjelent utópikus irodalmat egyre inkább a szépirodalom irányába haladóként láttatja a szerző. Fontos jelenséggént tér ki arra, hogy a szerzők kiadási stratégiájukban alkalmazkodnak a kor új, kávéházakban szerveződő nyilvánosságtereinek a szerkezetéhez, megtanulva az olvasóközönség figyelme felkeltésének a technikáit az új nyilvánosságtérben, ezt Henry Neville utópikus pamfletjének korabeli kiadástörténetével példázza. (Korábban, még More *Utópiája* kiadástörténetének a tárgyalása során már érintette a korabeli médiumok és a szerzői stratégia összefüggését annak taglalásakor, hogy a mű különböző kiadásainak összetett paratextus-rendszere jól értelmezhető a nyomtatás meghatározta nyilvánosságtér szerkezetének tudatos kezeléseként.) A könyv fő gondolatmenete szempontjából kitérő, de önmagában rendkívüli jelentőségű, hogy éppen ekkor, a regényirodalom kialakulása felé vezető fejlődéssel párhuzamosan jelenik meg először a női értelmiségi szerep lehetősége, amelyet, Margaret Cavendish alakjával példázva azt, külön is taglal a szerző.⁷

A történet végén úgy érkezünk el Defoe és Swift világához, amelyet hagyományosan már a regényirodalom kezdeteként szokás tárgyalni, hogy a korábban elbeszélteket egyenesen ide vezető útnak látjuk. A kötet elejének kutatástörténeti fejezetéből az derül ki, hogy a hagyományos értelmezés inkább törést, valami újat látott a regényirodalom kezdetében, mint a korábbi korszakok és az utópia irodalmi hagyományának a folytatását. A szerző végkövetkeztetése szerint a két említett regényíró az utópiairodalom közvetlen örököse, ám ebben a konklúzióban nem az a hangsúlyos, hogy az egyes motívumok hogyan kerülnek át, és egyáltalán átkerülnek-e az utópiákból a regényirodalomba. Az utópiairodalom öröksége az angol regény számára inkább a fikció és valóság reflexív viszonyának megjelenítése, mind a valóságglátásban, mind az ábrázolás módszerében. Maczelka Csaba ismertetett kötete méltán lett tavaly az év

7 Cavendish-ről mint filozófiai szerzőről magyar nyelven lásd: Szántó Veronika: Margaret Cavendish hierarchikus vitalizmusa. In Bárány Tibor – Gáspár Zsuzsa – Margócsy István – Reich Orsolya – Vér Ádám (szerk.): *A megértés mint hivatás. Köszöntő kötet Erdélyi Ágnes 70. születésnapjára*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014, 155–173.

könyve az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadványai között.⁸ Munkája, bár komoly összefoglalása az utópiakutatások pillanatnyi állapotának a kiválasztott sajátos szemszögből (*angol utópiák magyar története*), korántsem lezárása azoknak, még időlegesen sem; hiszen a mű tavalyi kiadása óta a szerzőnek ugyanebben a témában megjelent legfrissebb publikációja már olvasható is, éppen a jelen lapszámban.

8 Megosztva a következő kötettel: Gróf Székely László élete s ez idők alatt lött világi viszontagságainak leírása. 1716–72. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléstesi Fehér Andrea. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2019.